

Ses Değişikliği Geçiren Kelimelerin Yazı Dilindeki Eski Şekilleri

Dr. Jale ÖZTÜRK

Türkçenin tarihi gelişim sürecinde birçok kelimenin bazı ses değişimlerine uğradıkları görülmektedir. Bu değişim öncelikle konuşma dilinde başlayıp daha sonra da o konuşma dilinin yazı dilini etkilemesi ile veya o konuşma dilinin yazı dili haline gelmesiyle yazı diline de geçmiştir. Bu durum lehçelerin oluşmasının temel sebeplerindendir. Nitekim Reşid Rahmeti Arat Türk lehçe ve şivelerinin tasnifini ses değişimlerine göre yapmıştır. (Arat, 1976: 305) Günümüz Türkiye Türkçesinde, Batı Türkçesinin geçirdiği bu ses değişimlerine uğramış bazı kelimelerin yazı dilinde arkaik şekillerine de rastlanmaktadır. Bu yazıda ölçünlü dilde iki şekli de kullanılan kelimelerin tespiti yapılacaktır.

“*Ses değişimleri değişiklik ve gelişme şeklinde olmak üzere ikiye ayrılır. Ses değişikliği bir kelimedede bir sesin yerinin umumiyetle kendisine yakın başka bir sese bırakmasıdır. Ses gelişmesi ise bir kelimedede bir sesin, yerini, gelişme yolu ile kendisinden türemiş başka sese terk etmesidir.*” (Ergin, 1972; 78) Ergin’in bu şekilde ifade ettiği ses değişimlerini, Türkçenin tarihi gelişim süreci içinde şu şekilde özetlemek mümkündür: Ses değişiminin ilk görüldüğü dönem olan *İlk Türkçe Çağ*ındaki durumu Karamanlıoğlu şu şekilde özetlemiştir: “Başka bir deyişle dil bilginleri daha bu devirde Türk dilini “Batı” ve “Doğu” olmak üzere, iki büyük bölüme ayırmaktadırlar. Bunlar arasında l/ş ve r/z ses değişimlerine göre, batıdakine *lir-* Türkçesi, doğudakine *şaz-* Türkçesi de denmiştir.” (Karamanlıoğlu, 1978; 22) Daha sonra Türkçeyi yazı ile takip edebildiğimiz Eski Türkçe döneminde Köktürk yazı dili ile Uygur yazı dili arasında da şu ses değişimleri görülür: Köktürkçede birleşik bir ses olan *ñ* (ny) sesi Uygurcada ikiye ayrılır. Örneğin Kkt *anyıg* olan kelime Uyg. n ağzında *anıg*, y ağzında *ayıg* olarak kullanılmıştır. Yine Kkt. İç sesteki ve son sesteki – b - , - b seslerinin Uyg. –w- ve –w ye dönüştüğü görülmektedir. Örneğin Kkt. *eb* > Uyg. *ew*, Kkt. *tebe* > Uyg. *tewe* şeklindedir. Kkt. *ben*, *biñ*- gibi içinde n sesi olan kelimelerin Uyg. *men* ve *miñ*- gibi bir değişiklik geçirdiği görülmektedir.

Türkçede asıl büyük ses değişimleri, Orta Türkçe içinde olmuştur. ET’de *edgü*, *adək* şeklinde olan kelimeler 11. yüzyıldan itibaren *d/z/ y* değişimi ile çoğu Türk şivelerinde *ayak*, *eygü”iyi”*, küçük bazı Türk topluluklarında ise *ağak*, *azak* ve *edgü*, *ezgü* şekillerine dönmüştür. Orta Türkçe içinde en büyük ses değişimi Eski Anadolu Türkçesinde olmuştur. Bu ses değişiklikleri şu şekilde özetlenebilir:

ET **k** > EAT **g** *kel-* > *gel-*, *kit-* > *git-*, *kök* > *gök*
ET **t** > EAT **d** *tag* > *dağ*, *til* > *dil*, *tök-* > *dök-*
ET **b** > EAT **v** *bar-* > *var*, *bir-* > *vir-* > *ver-*, *bar* > *var*
ET **b** > EAT **p** *barmak* > *parmak*, *büre* > *pire*, *buñar* > *pınar*
ET **é** > EAT **i** veya **i** > **é** veya **é** > **e** *eyi* > *iyi*, *eşit-* > *işit-*, *bir-* > *ver-*, *bêş* > *beş*
ET **ü** > EAT **i** *düz-* > *diz-*, *büre* > *pire*
ET **o** > EAT **u** *oyan-* > *uyan-*, *yokaru* > *yukarı*
ET **ö** > EAT **ü** *közel* > *güzel*, *kökerçin* > *güvercin*
ET **ü** > EAT **e** *törü* > *töre*, *töpü* > *tepe*
ET **u** > EAT **a** *boguz* > *boğaz*

ET-**g** > EAT-**ğ** > TT-**v** *kog-* > *koğ-* > *kov-*; *tög-* > *döğ-* > *döv-*

ET, EAT **ñ** > TT **n** *biñ-* > *bin-*; *soñ* > *son*; *beñiz* > *beniz*

ET, EAT **ñ** > TT **m** *koñşu* > *komşu*; *toñuz* > *domuz*; *köñlek* > *gömlek* (Timurtaş, 1977: 19-64)

Görülüyor ki günümüz Türkiye Türkçesinde ölçünlü dilde kullandığımız kelimeler Eski Türkçeden beri bazı ses değişiklikleri geçirmişlerdir. Ancak, bazı kelimelerin işlek

kullanımı ses değişikliğine uğrarken, aynı kelimenin türemiş bazı şekilleri, belki de kökleri, o dönemde unutulduğu için, ses değişikliğine uğramadan günümüze kadar gelmişlerdir. TT'de ölçünlü dilde iki şekli de kullanılan bazı kelimeler dikkati çekmektedir.

Türkiye Türkçesinde hem eski şekilleri hem de değişikliğe uğramış şekillerini tespit edebildiğimiz kelimeler şunlardır:

1. *tüne-* / *dün*
2. *tok* / *doy-*
3. *tep-* / *deprem*
4. ***taşra* / *dış***
5. *tarla* / *darı*
6. *tomur* / *domur domur*
7. *barış, barış-* / *var-*
8. *bıçkı, bıçak* / *biçki*
9. *bütün* / *bit-*
10. *yaş* / *yeşil, yeşer-*
11. *bekçi*, *bekle-* / *pek*
12. *epey*, *epeyce* / *iyi*
13. *anca*, *ancak* / *onca*
14. ***su* / *suvarmak***

1. Eski Türkçede kelime başında d- sesi bulunmaz, bu durum Çağdaş Türk Lehçelerinden Batı Türkçesi hariç hepsinde halen devam etmektedir. Ancak 13. yüzyıl Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde ET'de t- ile başlayan birçok kelimenin d- ile başladığı görülmektedir. Ancak bu ses değişimi sistemli bir ses değişimi değildir. *top*, *töre-*, *tepe* gibi t-'yi koruyanlar yanında *davşan*, *demür*, *dağ*, *de-*, *dil* gibi birçok kelimedede t- > d- değişimi meydana gelmiştir; ayrıca bu dönemde *taş~ daş* "dış", *tolu~dolu*, *tavar~davar* gibi bazı kelimelerin de EAT'de ikili kullanıldıkları görülmektedir. (Ergin, 1972, 91))Günümüz Türkiye Türkçesinde t-/ d- meselesinde sistem yoktur, bazı kelimeler taş, tüken-, toplan- gibi t- ile başlarken, bazı kelimeler de dışarı, düş-, dil, diken gibi d- ile başlamaktadır. ET'de *tün* "gece" olan kelime, günümüz Türkçesinde ses değişikliğine uğrayarak *dün* olmuştur, ayrıca bu kelime anlam değişikliği ile "Bugünden bir önceki gün." (TDK, 1998: 653) anlamında kullanılmaktadır. Ama kelimenin arkaik şekli *tün+e-* "1. (Kuşlar, evcil kanatlılar) Uyumak için bir dala veya sırığa konmak. 2. (Tabure, yüksekçe iskemle vb. üzerine) Oturmak" (TDK, 1998: 2265) anlamında esas sesini koruyarak kullanılmaya devam etmektedir. Bu kelimeden türemiş *tünek* ve *tünekle-* kelimeleri de ölçünlü dilde kullanılmaktadır.

2. ET'deki *tok* ve *tod-* biçiminde aynı kökten gelen iki gövdenin Türkiye Türkçesindeki şekilleri ise şöyledir: *tok* "Açlığını gidermiş, doymuş, aç karşıtı." (TDK, 1998: 2229), *doy-* "İsteği kalmayınca kadar yemek, açlığı kalmamak." (TDK, 1998: 627) Görüldüğü gibi bir gövde t-'yi korurken, diğeri d- ile başlamaktadır.

3. ET'de *tep-* "Basmak, ezmek, tepmek" (Gabain, 1988: 299) fiilinden türemiş bir de *tepre-* "Titremek, sarsılmak, tepremek" (Gabain, 1988: 299) fiili vardır. Günümüz TT'de *tep-*, *teпки* kelimeleri önses t-'yi korurken, aynı kelimeden türemiş *tepre-* fiiline fiilden isim yapma eki -m getirilerek türetilmiş olan *deprem* "Yer kabuğunun derin katmanlarının kırılıp yer değiştirmesi veya yanardağların püskürmesi sonucunda oluşan sarsıntı, yer sarsıntısı, hareket, zelzele." (TDK, 1998: 560) kelimesinde önseste t- > d- değişikliği görülmektedir.

4. ET’de *taş* “dış” olan kelime EAT’ de t>d ve a>ı ses değişimleri sonucunda *dış* olmuştur. TT’de de dış olarak kullanılmaktadır. Ancak bu kökten türemiş *taşra* “*Bir ülkenin başşehri veya en önemli şehirleri dışındaki yerlerin hepsi, dışarlık.*” (TDK, 1998: 2150) kelimesi eski ses özelliklerini korumaktadır.

5. ET’de *tarıg* “1. Ekin, ekilmiş saha 2. Darı, hububat. 3. Menşe, soy.” (Caferoğlu, 1968*) olan kelime TT’de önses t- > d- değişimi ve anlam daralması ile *darı* “1. Buğdaygillerden, tohumları gereğinde buğday yerine besin olarak kullanılan, kuraklığa dayalı bir bitki, akdarı (panicum) 2. Bazı bölgelerde mısır.” (TDK,1998: 330) şeklinde kullanılmaktadır. ET’de aynı kökten *tarıgla* “*Tarla*” (Caferoğlu, 1968*) , *tarlagu* “*Tarla*”, *tarımak* “*Tarlayı sürmek*” (Caferoğlu, 1968*) , *tarmak* “1. Pençe , tırmık. 2. Dağıtmak, parçalamak.” (Caferoğlu, 1968*) gibi kelimelere rastlanmaktadır. O halde bugün dilimizde kullandığımız *darı* ve *tarla* kelimeleri aynı kökten gelmektedir, ancak günümüzde *darı* kelimesi önses değişikliğine uğramış, *tarla* kelimesi ise ön sesini korumuştur.

6. Köktürk, Uygur ve Karahanlı metinlerinde görülmeyen *tomur* kelimesi de TT’de *tomurcuk* “Bir bitkinin üzerinde bulunan ve ileride sap veya çiçek verecek filiz.” (TDK, 1998: 2231) ve *domur domur* “1. Boncuk gibi iri taneler halinde. 2. Kabarık kabarık.” (TDK, 1998: 622) gibi kullanımları ile hem d-’li hem t-’li şeklinin yazı dilinde olduğunu göstermektedir.

7. Türkçede önsese v- sesi bulunmaz. Bu durumun istisnası olarak EAT’de üç kelime kökü ve bu kelime köklerinden türemiş gövdeler vardır: *bar-* > *var-*, *bir-* > *ver-*, *bar* > *var* bu kelime köklerinden *bar-* “*Varmak, gitmek*” (Gabain, 1988: 266) kelimesinden türemiş *barış* “1. Savaşın bir anlaşma ile bitirilmesinden sonraki durum, sulh. 2. Barışma, uzlaşma, anlaşma” (Eren, 1999:*) kelimesinin kökeni için Eren, şu tespitte bulunuyor: “ < *bar-* ‘ *var* ’ + (i)ş eki. Türkçede eski *bar-* kökü *var-* olarak kullanılır. Buna karşılık *bar-* kökünden gelen *barış* türevinde *b*’nin olduğu gibi kaldığı göze çarpmıyor. ” (Eren, 1999:*) Bu durumda eski *bar-* kökü TT’de *var-* olarak kullanılırken, aynı kökten fiilden isim yapma eki -oş ile türemiş olan *barış* isim gövdesi ve yine aynı kökten -(i)-ş işteşlik eki ile türemiş *barış-* fiil gövdesi önses b-’yi korumuştur.

8. ET’de *bıç-* olan fiil içindeki ç sesinin inceltici etkisi ile *bıç-*(Ergin, 1972:*) olmuştur. Ancak günümüz TT’de bu kökün eski şeklinden türemiş *bıçkı* ve *bıçak* kelimeleri vardır. İlginç olan aynı kökün kalın ve ince ünlülü iki şekline gelen aynı ekle farklı anlamda kelime türetilmiş olmasıdır: *bıçkı* “ *Tahta veya ağaç kesmekte kullanılan , karşılıklı iki sapı olan ve iki kişi tarafından kullanılan büyük testere.*” (TDK, 1998: 285) , *bıçkı* “*dikilecek kumaş belli bir modele ve ölçüye göre kesme sanatı*” (TDK, 1998: 290)

9. ET’de *büt-*“ *Bitmek*” (Gabain, 1988: 271) olan kelime TT’de *bit-* olarak kullanılmaktadır. Fakat aynı kökten -n fiilden isim yapma eki ile türemiş olan *bütün* (Ergin, 1972:*) kelimesi halâ eski şeklini korumaktadır.

10. ET’ de *yaş* olan kelime günümüzde halâ bu şeklini korumaktadır, diğer kelimelerden farklı olarak bu kelimedenden türemiş iki gövde de -a- > -e- değişikliği görülmektedir: *yaş-sıl* > *yaşıl* > *yeşil*, *yaşar-* > *yeşer-* (Ergin, 1998: *)

11. ET’de *bek* “Sağlam, koyu (orman)” (Gabain, 1988, 267), DLT’de *bek* “Muhkem, kavi, pek sağlam, sıkı.” (Atalay, 1991:79), şeklinde iken TT’de önses b- > p- değişmesi ile kelime *pek* “ 1. Sert, katı. 2. Sağlam dayanıklı.” (TDK, 1998: 1784) olarak zarf ve sıfat

olarak kullanılmakta, ancak aynı kökten türemiş olan *bekçi* “Bir şeyi veya bir yeri bekleyip korumakla görevli kimse.” (TDK, 1998: 256) ve *bekle-* “1. Bir iş oluncaya , biri gelinceye kadar bir yerde kalmak. 2. Süre tanımak, acele etmemek. 3. Bir şeyi, bir kimseyi gözetmek, korumak, muhafaza etmek.”(TDK, 1998: 257) kelimeleri önses b- > p- değişikliğine uğramamış halleri ile kullanılmaktadır.

12. ET *edgü* > Kh.T. *eygü* > EAT *eyü* > Osm. T. *eyi* > TT *iyi* şeklinde gelişim gösteren *iyi* kelimesinin Osmanlıca dönemindeki şekli olan *eyi* kelimesinin ilaveli ikilemesi olan *epeyi*, *epey*” *Az denemeyecek kadar, oldukça, hayli.*” (TDK, 1998: 716) ve bu kelimenin eşitlik hâli almış şekli olan *epeyce* > *epeyce* “*Oldukça, bir hayli.*” (TDK, 1998: 716) kelimesi günümüz TT’de ölçünlü dilde kullanılmaktadır.

13. Türkçede 3. teklik kişi zamiri ve işaret zamiri, ET döneminden itibaren Osmanlıca döneminin sonlarına kadar *ol* biçiminde olup, Türkçede kelime köklerinin değişmezliği kuralına aykırı olarak, çekim sırasında kök değişikliğine uğramaktadır. *Ol* zamirinin EAT’de hâl çekimi şu şekilde idi: ilgi hâli: *anuy*, yüklem hâli: *anı*, yönelme hâli: *an̄a*, bulunma hâli: *anda*, çıkma hâli : *andan*, eşitlik hâli : *an̄ça*, *ancak*. (Timurtaş,1977:*) daha sonra –l düşmesi ile çekimdeki bu değişim ortadan kalkmıştır ve onun, onu, ona, onda, ondan, onca şekilleri günümüz TT’de kullanılmaktadır. (Ergin, 1972:*) Fakat EAT’deki *ol* zamirinin eşitlik hâli olan *an̄ça* ve *ancak* “ 1. ‘Yalnız, sadece’ gibi sınırlama anlatır. 2. ‘ olsa olsa ’ , ‘en çok’, ‘daha çok’, ‘güçlülük’ gibi bir şeyin daha çoğunun, ilerisinin olmadığını gösterir. 3. ‘Lâkin’, ‘ama’, ‘yalnız’ gibi bir düşünceye karşıt ikinci bir düşünceyi anlatır .4. En erken .” (TDK, 1998: 108) şekilleri TT’de ölçünlü dilde kalıplaşarak bağlaç ve zarf olarak kullanılmaktadır.

14. Köktürkçede sonu – b ile biten *seb* -, *eb*, *sub*, *sab* gibi kelimeler, Uygurcada son sesteki –b > -w değişimi ile *sew*-, *ew*, *suw*, *saw* şekline dönüşmüştür. (Gabain, 1988: 257-313) Daha sonra EAT, Çağatay ve Kıpçak Türkçelerinde -w > -v değişimi sonucunda bu kelimelerdeki çift dudak v’leri tek dudak v’ye dönüşmüştür. Ancak *su* kelimesi, EAT’de sonundaki –v sesi eriyerek *su* haline gelmiştir. Bugün TT’de kelime *su* (TDK, 1998: 2033) şeklindedir. Fakat kelimenin *suv* biçiminden türemiş olan *suvarmak* “*Su vermek, hayvana su içirmek.*” (TDK, 1998: 2046) kelimesi tarımda ve hayvancılıkta kullanılmaktadır.

Tespit ettiğimiz *taşra* / *dışar*; *tüne-* / *dün*; *tok* / *doy-*; *tep-* / *depem*; *tarla* / *darı*; *tomur* / *domur domur*; *barış*, *barış-* / *var-*; *bıçkı*, *bıçak* / *biçki*; *bütün* / *bit-*; *yaş* / *yeşil*, *yeşer*; *bekçi*, *bekle-* / *pek*; *epey*, *epeyce* / *iyi*; *anca*, *ancak* / *onca*; *su* / *suvarmak* gibi iki şekli de kullanılan kelimeler de gösteriyor ki günümüz Türkçesi geçmişten birçok izler saklamaktadır. Biz, bu yazıda bu durumun bir yönüne işaret etmek istedik.

Kısaltmalar:

EAT.....	Eski Anadolu Türkçesi
ET.....	Eski Türkçe
DLT.....	Divan- Lügat-it- Türk
Kh. T.	Karahanlı Türkçesi
Kkt.....	Köktürk Türkçesi
Osm. T.	Osmanlı Türkçesi
TDK.....	Türk Dil Kurumu
TKAE.....	Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü
TT.....	Türkiye Türkçesi

Kaynaklar:

- Arat, Reşid Rahmeti,Ahmet Temir (1976), “ Türk Şivelerinin Tasnifi” *Türk Dünyası El Kitabı*,Ankara: TKAE Yayınları.
-(1979), *Kutadgu Bilig III- İndeks* (İndeksi neşre hazırlayanlar: K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce), Ankara:TKAE Yayınları.
- Atalay, Besim (1991) *Divan-ı Lügat- it-Türk Dizini*, Ankara: TDK yayınları No: 524
- Caferoğlu, Ahmet (1968), *Eski Uygur Sözlüğü*, İstanbul: TDK Yayınları No:260.
-(1964), *Türk Dili Tarihi*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Eren, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
- Ergin, Muharrem (1972), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: İÜ Edb. Fak. Yayınları No: 785
- Gabain, A. Von (1988) *Esk Türkçenin Grameri* (çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yayınları No: 532
- Karamanlıoğlu, Ali (1978), *Türk Dili*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Timurtaş, F.Kadri (1977), *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul: İÜ Edb. Fak. Yayınları No:2157
- TDK (1998) Türkçe Sözlük I-II, Ankara

Öztürk, Jale (2003), *Ses Değişikliği Geçiren Kelimelerin Yazı Dilindeki Eski Şekilleri*, Güneyde Kültür C: 14 Sayı: 141, Antakya.